

к. іст. н., ст. лаборант,
Центр краєзнавства ім. ак. П. Т. Тронька, ХНУ імені В.Н. Каразіна

ДО ПИТАННЯ ПРО СТЕРЕОТИПИ щодо тлумачення поняття «Русь»

Процес міфотворення, до якого можна віднести і появу стереотипів, супроводжує людину на різних рівнях протягом всього життя. Велике місце в житті людини займають міфи/стереотипи, пов'язані з історичним минулим. Ці міфи охоплюють як локальну історію, так і загальну. На формування стереотипів в історії впливає ціла низка факторів – традиціоналізм, слабка джерельна база на початковому етапі розвитку історичної проблематики, методи наукового дослідження, складність тлумачення деяких джерел і т.п. Свій відбиток на появу стереотипів в українській історії залишило перебування України у складі інших держав. Як наслідок, дослідження української історії часто вписуються свідомо або несвідомо в загальнодержавний контекст, що призводило до їх викривлення і виникнення стереотипів. Велика кількість питань, пов'язаних з історією давнього періоду в історії України, має «заполітизований» характер. Ці особливості поширюються і на питання навколо поняття «Русь».

Однією з важливих проблем, що ускладнюють дослідження, є та, що в історичній науці досі остаточно не сформувався категоріальний апарат. Навіть довкола базових понять, таких, наприклад, як «держава», точаться запеклі дискусії. Ускладнює процес узгодження і той факт, що історична наука не існує в ізольованому просторі, а відтак в цю дискусію включаються представники різних дисциплін, в котрих є власні, специфічні підходи до визначення термінів. Частина ж термінів яскраво ілюструє стереотипність тлумачень поняття «Русь» та її історії. Наприклад, збірка літописів перекладається в західній традиції частіше за все як «The Complete Collection of Russian Chronicles». Термін «Russian» в сучасній англійській мові має значення «Росія». У англійських джерелах існувало декілька варіантів написання назви Русь, а в сучасній мові є інший термін – «Rus». Під час дослідження теми Русі в багатьох випадках продовжується ототожнення Росії з Руссю, що часто призводить до викривлення історичного процесу та побудові уявних конструктів. Іншим прикладом може слугувати термін «Київська Русь». Відомий український історик М.О. Максимович¹ був одним з перших, хто почав застосовувати цей термін. В його працях «Русь» виступає певним аналогом князівства чи держави, адже окрім Київської Русі існувала ще Суздальська Русь, Червона Русь та ін. В подальшому термін «Київська Русь» починає вживатися для визначення держави, що існувала на території, заселеній східними слов'янами у період з IX до середині XIII ст. (з центром у м. Києві). Після монгольської навали, згідно з поглядами багатьох

істориків, незалежно від місця їх походження, центр цієї держави перемістився до Москви (Московська Русь) і, як наслідок, Російська імперія та Російська Федерація є єдиними спадкоємцями Київської Русі. В сучасній історичній науці термін «Київська Русь» продовжує активно вживатись.

Ще одним стереотипом, який продовжує висловлюватись і деякими сучасними істориками, наприклад, А.Б.Зубовим. У публічних виступах, наприклад, в інтерв'ю Радіо «Свобода» від 28 липня 2010 р., він наголошує на існуванні єдиної давньоруської народності, яка мешкала на всій території Русі. А. Б. Зубов будує свою думку на тому, що існувала спільна культура, проявом єдності якої виступає церковнослов'янська писемна мова. Тоді виникає питання – чи можна казати про єдину латинську чи загальноєвропейську народність, адже в Європі для більшості країн латинська мова виконувала ту саму функцію – функцію богослужіння та писемності. Окрім цього, не враховано того факту, що культура включає в себе багато складових, де письмова мова є лише одним з них. Інші аспекти культури суттєво різняться, навіть у сусідніх областях, вже не кажучи про ті райони, котрі не мали тісних зв'язків між собою. Цей стереотип стосується не тільки Русі, а й багатьох інших територій, які навіть формально не об'єднувались в єдину державу. Таким прикладом є скандинавські країни. Ці країни були незалежними, мали суттєві відмінності в культурі, але при цьому об'єднуються дослідниками в певний єдиний політико-культурний простір.

Стереотипи щодо тлумачення поняття «Русь» виразно проявляються у навчальній літературі – посібниках, підручниках і т.п. Навчальні програми більш жорстко регламентовані, аніж наукові дослідження. Характерними рисами навчальної літератури є узагальнення історичного процесу та демонстрація спадковості і безперервності історії України з давніх-давен, а тому акценти робляться в значній мірі штучно. Ще однією рисою, що доповнює попередні, є літописність історії Русі, що знайшло відображення в тому, що підручники так само, як і літописи, зосереджені на діяльності Київських князів. Після послаблення Києва увага в українських підручниках переноситься до Галицько-Волинської держави. Історія всіх інших земель розглядається виключно у зв'язку з останньою. Після монгольської навали у навчальній літературі фактично відсутні згадки про життя у Київському, Чернігівському чи Переяславському князівствах, хоча «життя» продовжувалось на більшості територій. Навіть літописне місто Донець під Харковом продовжувало існувати й у XIV ст. Таке викладення історичного процесу у навчальній програмі викликає цілу низку наслідків, які проявляються в науці, соціумі та політиці. Фактично, такий підхід схиляє до прийняття теорії, запропонованої ще в XIX ст. російськими істориками про переселення мешканців Русі на північ і про перенесення центру до Москви, або висловлюванням думки, що українська народність формувалась на території Галичини, Волині, Поділля та Київщини². Таким чином, викреслюється Лівобережна Україна з Чернігівським князівством, яке являло собою яскравий зразок давньоукраїнської культури і є невід'ємною частиною української історії. Відповідно, існуюча навчальна програма вимагає

кардинальних змін, які б продемонстрували все різноманіття історичного процесу у часи існування Руської держави

Комплекс письмових джерел, які можна долучити до тлумачення поняття «Русь», має значний обсяг і включає в себе твори, створені як на території Русі, так і за її межами. Характерною рисою більшості з них є та, що вони збереглися у більш пізніх списках, в уривках або були записані пізніше, а ніж події, які описувались в них. Також важливим питанням, яке і досі не вирішено, і через свою складність залишається поза увагою дослідників, є пошук джерел інформації авторів (в першу чергу мова йде про іноземні твори. Наприклад, невідомо якими джерелами користувався англійський король Альфред під час написання свого твору «Орозій короля Альфреда») і врахування специфіки отримуваних даних з цих джерел. Ще слід відзначити, що уривчастість інформації, що міститься в них, дає можливість для побудови різноманітних гіпотез, в тому числі і щодо поняття «Русь». Одні й ті ж самі фрагменти дослідниками з різними поглядами тлумачаться протилежно. Таким джерелом є, наприклад, фрагмент франкської хроніки «Бертинські аннали»³. Відзначимо те, що торговельний шлях «із варягів у греки» почав функціонувати незадовго до цієї згадки⁴.

Не варто забувати про візантійські твори IX ст. – «Житіє Георгія Амастрідського» та твір «Енциклик» патріарха Фотія. В них описуються напади росів на Візантію. В «Житті Георгія Амастрідського» міститься доволі цікава фраза: «Було нашестя варварів, росів – народу, як всі знають, вкрай дикого й грубого, без жодних натяків на людинолюбство»⁵. Зазвичай цей фрагмент відносять до подій 840/842 р. З числа візантійських письмових джерел IX-X ст. вибивається своїм змістом праця «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного⁶. Встановлено, що в цій праці є кілька авторів і сюжетних ліній, за які вони відповідали. Але незалежно від цього в ній чітко розрізняють слов'янські племена та росів. Однак в подальшому різниці між росами, слов'янами та скандинавами, що прибули через Русь, візантійські автори не роблять.

Аналіз іноземних письмових джерел дав можливість встановити основні тенденції у сприйнятті Русі за її межами. В багатьох джерелах переплелися стереотипні уявлення, що сформувались під впливом минулих знань про цей регіон, та сучасні. У візантійських джерелах з другої половини X ст. простежується повернення до античних традицій, що знайшло відображення у відродженні старих назв народів, які проживали на території сучасної України. Вихідці з цих земель у творах одночасно називаються росами, тавроскіфами та скіфами. Ці назви вживаються незалежно від місця походження людини. Яскравим прикладом слугує твір Михайла Псела «Хронографія», в якому він описує імператорську гвардію з числа тавроскіфів, при цьому відомо, що частина з цього підрозділу мала скандинавське походження.

Щоб простежити динаміку зміни сприйняття поняття «Русь» в його різноманітті (юридичний, релігійний, «етнічний» аспекти та інші), був проведений контент-аналіз Іпатіївського⁷ та Лаврентіївського⁸ літописів. На

жаль, інші твори, окрім літописів, не дають можливості простежити відповідні тенденції на довготривалому відрізку часу. Цікавим є той факт, що у Лаврентіївському літописі, сюжет котрого у XIII ст. зосереджується навколо подій у Північних регіонах – Володимиро-Суздальському князівстві та сусідніх землях, остання згадка поняття «Русь» відноситься до 1249 р., і пов'язана з наданням ярлика на правління у Києві Олександрю, відомому як Невський. В подальшому у літописі більше не згадується поняття «Русь» чи будь-які інші похідні від нього. Таким чином, можна зробити висновок, що автор Лаврентіївського літопису ототожнював поняття «Русь» в першу чергу з Києвом. На противагу Лаврентіївському, Іпатіївський літопис під час описання подій XIII ст., які в першу чергу стосуються історії Галицько-Волинської держави, доволі часто використовує поняття «Русь» щодо місцевих князів, таким чином вибудовуючи зв'язок з Києвом і немов вказуючи, що саме це князівство є спадкоємцем Києва.

Основна кількість згадок поняття «Русь», – як території/держави, – у письмових джерелах зустрічається напряму чи опосередковано, коли мова йде про Київ. Цікаво, що у літописах, іноземних письмових джерелах, в написах на печатках кінця X – XII ст. поняття «руський князь/король/архонт» вживається виключно по відношенню до великих київських князів. Поступово збільшується значення релігійного тлумачення цього поняття, що накладає відбиток на територіальне сприйняття Русі за кордоном. В цьому випадку в Русь включаються всі землі, що дотримувались православ'я. З'являється розмежування, однак не чітке, Малої Русі та Зовнішньої/Великої. На появу та функціонування останніх двох понять також вплинув релігійний аспект та вплив з боку Візантії. Вони мають теж саме значення, що і Мала та Велика Греція, де Мала Греція є корінні землі греків на Балканському півострові, а Велика – всі землі, які греками у свій час були колонізовані.

Поява і функціонування стереотипів щодо поняття «Русь» обумовлено цілою низкою причин, пов'язаних як з тлумаченням джерел і розвитком історичної та суміжних наук, так і з ідеологічними впливами. Дана проблематика потребує подальшого дослідження з залученням максимально широкого кола джерел, які не завжди напряму стосуються використання поняття «Русь».

-
- ¹ Максимович М.О. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / Укл. П.Г. Марков. – К.: Вища школа, 2004. – 503 с.
- ² Гринчишин Б.В. Клинок зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII-XIV ст.: автореф. дис. канд. іст. н. 20.02.22. – Львів, 2016. – 20 с.
- ³ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. В 5-ти тт. – Т. 3: Западноевропейские источники / Под ред.: Т.Н. Джаксон, И.Г. Коновалова. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 264 с.
- ⁴ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб.: Евразия, 2005. – 534 с.
- ⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. В 5-ти тт. – Т. 2: Византийские источники / Под ред.: Т.Н. Джаксон, И.Г. Коновалова. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – 384 с.
- ⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосильцев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412 (доступ 15.09.2018).
- ⁷ Полное собрание русских летописей. – Т. 2: Ипатьевская летопись / Под ред. А.А. Шахматова. – Л.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 3-е изд. – 938 с.
- ⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – 578 с.